

URARTU KRALLIĞI'NDA DİN GÖREVLİLERİ

BİLCAN GÖKCE*

Giriş

Önasya uygarlıklarından Urartular M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında başta Van Gölü Havzası olmak üzere batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ındaki Sabalan Dağları, güneyde ise Zağros Dağları ile birleşen Doğu Toroslara kadar uzanan coğrafyada egemenlik kurmuştur.¹ Urartu Devleti'nin iki yüz elli yıl kadar hâkimiyet sürdüğü bu coğrafyada siyasi ve askeri üstünlüğünün yanı sıra dinsel alanda da önemli gelişmeler ortaya koydukları bilinmektedir. Urartuların dini yaşantısı hakkında bilgi edindiğimiz verileri üç kısımda ele almak mümkündür. Bunlar mimari kalıntılar, tasvirli eserler (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) ve yazılı kaynaklardır.

Çok tanrılı olan Urartu dini eski gelenekleri sürdürmekle beraber kendine özgü yenilikler de getirmiştir. Nitekim Urartuların din alanındaki en önemli yeniliklerinden biri kral İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde gerçekleştirilmiştir. Kral İşpuini, krallığın resmi tanrılar panteonunu oluşturmuş ve bunu da Meher Kapı olarak adlandırılan bir kaya nişi içerisine yazdırmıştır. Nişin içinde iki kez tekrarlanan yazıtta, Urartu panteonunda kutsanan toplam 79 tanrı ve tanrıçanın adı ile bu tanrı ve tanrıçalara kurban edilecek hayvan türleri ve sayıları verilmiştir. İlk sırada yer alan savaş tanrısı Haldi Urartuların baş tanrısıdır. Bunu fırtına tanrısı Teişeba ve güneş tanrısı Şiuni izler. Yine tanrılar panteonunda söz konusu üç tanrıyı izleyen birçok tanrı ve tanrıça da bulunmaktadır.²

Urartu Krallığı'nda dinin önemli bir yerinin olduğunu bugüne kadar ortaya çıkarılan ve dini pratiklerin uygulandığı tapınaklar ile açık hava kutsal alanlarından anlayabilmekteyiz.³ Urartu dönemi tapınaklarından standart planlı olanlar, mimari açıdan

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Van/ TÜRKİYE, bilcan.g@gmail.com

¹ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, ss. 24-25.

² A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, ss. 153-155; B. B. Piotrovskii, "Urartu Dini", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 (1965), ss. 37-40; M. B. Baştürk, *Din ve Dini Ayınların Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006, ss. 34-58.

³ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 73; Açık hava tapınım alanları için bkz., T. Özgüç, *Aluntepe II/ Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storerooms and Ivories*, Türk Tarih Kurumu

krallığın en erken dönemlerinden geç dönemlerine kadar değişmeden devam etmiştir. Bunlar kule tipli olup köşeleri rizalitlidir. Tapınak alanının etrafında sütunlu bir alan bulunmaktadır. Susi odalarının önünde dini merasimlerin yapıldığı bir avlu yer almaktadır. Kare planlı tapınak yapısına uymayan bir örnek mevcuttur. Bu tapınak, Urartu Kralı I. Argişti (M.Ö. 785/80-756) tarafından Sevan Gölü civarındaki İrepuni kentinde inşa ettirilmiştir. Söz konusu tapınak, dikdörtgen planı ve köşelerinde rizalitlerinin olmayışıyla standart planlı Urartu tapınaklarından farklılık gösterir.⁴

Kalelerde bulunan tapınakların yanı sıra Urartu'da dini pratiklerin uygulandığı bir diğer mekân tipi de açık hava kutsal alanlardır. Açık hava kutsal alanları iki türdedir. Bunlardan ilki basit anlamda kayalara oyulmuş nişlerden oluşur.⁵ İkinci tür ise Erzincan/Altuntepe'den bilinmektedir. Bu kutsal alanda dört stel ve stellerin önünde yer alan hayat ağacı söz konusudur.⁶

Yukarıdaki mimari kalıntıların yanı sıra Urartu metal eserlerinden kemerler⁷, kalkanlar⁸, adak levhaları⁹, taşıt aksamları¹⁰, koşum takımları¹¹, miğferler¹², madalyonlar

Basımevi, Ankara 1969, ss. 28-33; F. Işık, "Das Felsgrab von Köseoglu und Totentempel Urartus", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28 (1995), ss. 211-234; R. Çavuşoğlu, "Rock-cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies* XL (2003), ss. 151-153.

⁴ M. N. Van Loon, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden 1966, s. 48.

⁵ Baştürk, *a.g.t.*, 2006, s. 59.

⁶ Özgüç, *a.g.e.*, 1969, ss. 28-33; Baştürk, *a.g.t.*, 2006, s. 61.

⁷ H. J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XII Band 3, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991a, taf. 67/255-256, taf. 68/264, 269, taf. 69/269; U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Verlag Philipp Von Zabern-Mainz Am Rhein 2004, Faltafel A/3-4; R. Çavuşoğlu ve B. Gökce, "Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı", *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, s. 111, çiz. 2/A-B.

⁸ O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, çiz. 17; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 85, abb. 48.

⁹ H. J. Kellner, "Votive Plaques", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss. 286-299; Seidl, *a.g.e.*, 2004, ss. 169-197.

¹⁰ R. Merhav, "Chariot and Horse Fittings", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991a, ss. 74-75, figs. 27-28, ss. 76-77, figs. 29-30/a-b; U. Seidl, "Horse Trappings", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, s. 85, figs. 39, 87, fig. 44, s. 90, fig. 48, s. 92, figs. 51-52, s. 96, figs. 62-63; R. Merhav, "Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, s. 104, figs. 64-65, s. 105, fig. 66/a-b, s. 108, figs. 71-72, s. 109, figs. 73-74, s. 111, fig. 78, s. 112, fig. 79; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 93, abb. 59, 95, abb. 63, s. 96, abb. 64-65, s. 98, abb. 66-67, s. 102, abb. 74.

¹¹ Seidl, *a.g.e.*, 2004, s.79, abb. 40, s. 82, abb. 46, s. 83, abb. 47, s. 108, abb. 82, s. 111, abb. 83, s. 117, abb. 90.

¹² P. Calmayer, "Helmet and Quivers", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*

ve pektoraller¹³, seremoni bakracı¹⁴, mühürler¹⁵ ile duvar resimleri¹⁶ ve kabartmaları¹⁷da din konusunda bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu eserlerde dinsel içerikli konular arasında kutsal ağaç etrafında düzenlenen törenler, libasyon, tanrı, tanrıça, mitolojik ve kanatlı cin figürleri işlenmiştir. Bunların yanı sıra ele geçen az sayıdaki bronzdan tanrı heykelcikleri¹⁸ dinle ilgili bilgi sağlayan bir diğer önemli buluntu grubudur.

Arkeolojik verilerden Urartu dininde ayinlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Yazıtlara göre Urartular hasat zamanı (bağbozumu), tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında bir dizi tören gerçekleştirmişlerdir. Bu ayinlerin tümünün ortak noktası, tanrı-tanrıçalara hayvan kurbanı ve ziyafet temalarıdır.¹⁹

Yukarıdaki verilerden Meher Kapı kaya nişi, tapınaklar ve açık hava kutsal alanlarının Urartu dininde önemli bir yer teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Yine, arkeolojik verilerden bu alanlarda Urartu toplumu tarafından dini ayinlerin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu yönüyle söz konusu ayinlerde din görevlilerinin önemli bir yeri olduğu düşünülebilir. Bu nedenle, bu çalışmada Urartu din görevlileri dini mekânlar, tasvirli eserler (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) ve yazılı kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir.

(Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 127-133; Seidl, *a.g.e.*, 2004, s. 69, abb. 30, s. 71, abb. 31, s. 72, abb. 32.

¹³ H. J. Kellner, "Personal Adornments", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 164-170.

¹⁴ R. Merhav, "Ceremonial Buckets", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, s. 220, fig. 22.

¹⁵ R. D., Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", *Iraq* 21/1 (1959), fig. 6; C. Işık, "Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101 (1986), ss. figs. 1-2.

¹⁶ Erzincan/Altuntepe duvar resimleri için bkz., T. Özgüç, *Altuntepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, ss. 16-17, figs. 18-19, s. 30, fig. 37, pl. 1/1-2; Arin-Berd (*Erebuni*) duvar resimlerinde yer alan dinsel temalar için bkz., C. Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973, figs. 1, 15, 16, 26, 46.

¹⁷ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, 1997, ss. 138-139, çiz. 31, res. 89; Salvini, *a.g.e.*, 2004, s. 177, çiz. 9.

¹⁸ R. Merhav, "Sculpture in the Round", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991d, ss. 274-277, figs. 1-2; Seidl, *a.g.e.*, 2004, taf. 37/a-c; B. Gökçe, "Urartularda İnsan Biçimli Metal Heykelcikler", *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 211-212, çiz. 2-3.

¹⁹ Urartu dini ayinleri için bkz. Baştürk, *a.g.t.*, 2006, ss. 86-113.

Yazılı Veriler

Urartu yazıtlarının konusunu çoğunlukla askeri seferler ve imar faaliyetleri oluşturur. Bunun yanında yazılı kaynaklarda dini içerikli konular da söz konusudur. Bu tip yazıtlarda adları geçen bazı mesleklerin din görevlileri olduğu ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Dini konu edinen ve içeriğinde görevli adı geçen yazıtlardan ilki Urartu kralı I. Argişti'ye ait Armavir yazıtıdır. İkinci yazıt Urartu kralı II. Rusa'ya aittir. Bu yazıtların yanı sıra Ayanis (Rusaşinili Eudurukai) ile Karmir-Blur (Teişebai URU) gibi merkezlerde bulunan *susi* tapınaklarının giriş duvarlarını süsleyen ve kral II. Rusa'ya ait bir grup yazıtta da din görevlilerinin adı geçmektedir. Son olarak Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ele geçmiş bir tablet din görevlileri hakkında bize bilgiler sunmaktadır.

Bu kaynaklarda geçen ve din görevlileri olduğu düşünülen meslek ve kişi adları aşağıda incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

LÚšseluini: Armavir yazıtında adı geçen meslek adlarından ilkidir.²⁰ König, LÚšseluini'nin rahip olduğunu belirtmiştir.²¹ Arutyunyan ise aynı kişinin tapınak görevlisi olabileceğini ileri sürmüştür.²²

LÚurbikani: Armavir yazıtında adı geçen bir başka meslek adıdır.²³ Urartuca urb- veya urbu/urpu sözcüğünün “kurban etmek” anlamına geldiği kabul edilmektedir.²⁴ Buradan hareketle LÚurbikani ibaresi bir meslek olarak “sunu yapan din görevlisi” olarak yorumlanmıştır.²⁵ Salvini'de bu öneri ile paralel olarak aynı ibare'nin “kurban eden” anlamına geldiğini bildirir.²⁶ Bu veriler ışığında LÚurbikani'nin, Urartu dini ritüellerinde muhtemelen kurban kesen veya sunan bir din görevlisi olduğu sonucu çıkarılabilir. Urartuların tanrılarına dini törenler sırasında çok sayıda hayvan kurban etikleri bilinmektedir. Kurban etme ritüeli çoğu toplumlarda olduğu gibi Urartularda da din görevlileri tarafından icra edilmiş olmalıdır. Bu törenlerde kurban edilen hayvanların bazı organlarının sunu için kullanıl-

²⁰ CTU I: ss. 352-353, yazıt no. A 8-14, satır 5,12,13.

²¹ Hchl: yazıt no. 98 A, B, 112, 201.

²² KUKN: yazıt no. 193, 463.

²³ CTU I: ss. 352-353, yazıt no. A 8-14, satır 8,9.

²⁴ Hchl: s. 208; G. A. Melikişvili, *Die Urartäische Sprache*, Biblical Institute Press, Roma 1971, s. 88; M. Salvini ve İ. Wegner, *Einführung in die urartäische Sprache*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014, s. 115.

²⁵ Hchl: ss.112, 208; KUKN: yazıt no. 211,472.

²⁶ Salvini vd., *a.g.e.*, 2014, s. 115.

dıkları yazılı verilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Karmir-Blur²⁷ ve Ayanis²⁸'de ele geçen yazıtlarda “.....*Haldi tapınağı kapısı önünde yapılan dini ayinlerde kurbanın kalbi ve karaciğerinin krala (II. Rusa'ya) geri kalanının Haldi Tapınağı'na verilmesi.....*” ifadeleri yer almaktadır. Bu yazıtlardan Urartuların tanrılarına dini törenler eşliğinde kurban adadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Ayanis Kalesi tapınak avlusunun güneybatısında yer alan mekân içinde ele geçen tunç kazanın yanında çok sayıda hayvan kemiği bulunmuştur. Bu kemiklerin üzerinde bıçak izlerinin varlığı saptanmıştır. Bıçak izlerinden yola çıkılarak kurban edilen hayvanların parçalandığı belirtilmiştir.²⁹ Yine tapınak alanı içinde kurban edilen bu hayvanların parçalarının bir bölümünün, merasime katılan bazı önemli kişilere servis edilmiş olabileceği de ifade edilmiştir.³⁰ Eldeki verilerden bu törenlerde kurbanı kesen ve dağıtan kişilerin din görevlileri olduğu düşünülebilir.

LÚpurunurdani: Armavir yazıtında adı geçen bir diğer meslek adıdır.³¹ Kö-nig LÚpurunurdani'nin bir tür din görevlisi olduğuna işaret eder.³² Arutyunyan ise aynı meslek adı için “tapınak görevlisi” yorumunu yapmıştır.³³

LÚauciṭeni: Urartu kralı II. Rusa dönemine ait Urartu tapınak yazıtlarında³⁴ geçen LÚauciṭeni'nin tapınakla bağlantılı bir meslek adı olduğu belirtilmiştir.³⁵ Ağırlıklı olarak dini ritüelleri konu edinen yazıttaki söz konusu mesleğin bulunduğu satırın devamında “*onlar muhteşem silahları sunarlar*” ibaresi geçmektedir.³⁶ Nitekim Urartu da çeşitli eşya ve silahlar, tanrılara özellikle de baş tanrı Haldi'ye sunu olarak adanmaktadır. Kutsal alanlara silahları adayarak onları duvarlara asmak

²⁷ CTU I: ss. 572-573, yazıt no. A12-2 III.

²⁸ M. Salvini, “Monumental Stone Inscription”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫimili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, s. 257, ay-susi. section III; CTU I: s. 566, yazıt no. A12-1 III.

²⁹ A. Çilingiroğlu, “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, *Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (Eds. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever), Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 266.

³⁰ Çilingiroğlu, a.g.m., 2007, s. 266.

³¹ CTU I: s. 353, yazıt no. A 8-14, satır 11.

³² Hchl: yazıt no. 98 A,B, 112,197.

³³ KUKN: yazıt no. 193, 458.

³⁴ Karmir-Blur yazıtı için bkz. CTU I: s. 573, yazıt no. A12-2 III, satır 2; Ayanis yazıtı için Salvini, a.g.m., 2001, s. 257, ay-susi. section III, satır 11; CTU I: s. 566, yazıt no. A12-1 III, satır 11.

³⁵ Salvini, a.g.m., 2001, s. 260, dipnot 10; Arutyunyan ise Salvini'ye paralel olarak LÚauciṭeni'nin “Tapınak hizmetlisi veya çalışanı” olduğunu belirtir, bkz., KUKN: s. 439, yazıt no. 425.

³⁶ Salvini, a.g.m., 2001, s. 260.

veya mekânlara koyma geleneği Karmir-Blur³⁷, Ayanis³⁸, Kayalıdere³⁹, Erzincan/Aluntepe⁴⁰ ve Çavuştepe⁴¹(Sardurihinili) gibi merkezlere ait tapınaklardan bilinmektedir.⁴² Yine çeşitli eşya ve silahların tanrılara adak olarak sunulduğunun bir diğer kanıtı da, Yeni Assur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) M.Ö. 714 yılında yağmaladığı Muşaşir (Ardini) kenti ile ilgili metinlerde bulunmaktadır.⁴³ Çilingiroğlu, bu veriler ışığında Urartu'da tanrılar için yapılan "adak sunma" şeklinde bir tapınmanın olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Eldeki bu veriler, LÚauciṭeni'nin büyük olasılıkla tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten bir din görevlisi olduğunu düşündürtebilir.

LÚpalagi: II. Rusa dönemine ait Urartu tapınak yazıtlarında adı geçen bir diğer meslek adıdır.⁴⁵ Diakonoff, palagi sözcüğünün kökünü oluşturan pal- ifade-sinin "söylemek, ezberden okumak" anlamında olduğunu iddia etmiştir.⁴⁶ Ayrıca Diakonoff, LÚpalagi'nin muhtemelen bir tür din görevlisi olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁷ Salvini'de aynı meslek adı için "dini ayinlerle ilgili bir din görevlisi" yorumunu yapmıştır.⁴⁸

LÚ D'aruba: II. Rusa dönemine ait Ayanis saray kompleksinde ele geçen bir bulla üzerinde LÚ D'a-ru-ba "Tanrıça Aruba'nın Adamı" ifadesi geçmektedir.⁴⁹

³⁷ B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur*, Al'bom, Leningrad 1970, figs. 38-39, 43-44, 48-49, 54-55.

³⁸ A. Çilingiroğlu, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel/Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, (Eds. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, s. 233.

³⁹ C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16 (1966), s. 69.

⁴⁰ Özgüç, *a.g.e.*, 1966, 6 vdd., lev.XIII/1.

⁴¹ Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 232.

⁴² Ayrıca Urartu dönemi mezarlarında insan iskeletleriyle birlikte eşya ve silahlar da ele geçmiştir. Ancak bunlar sunu olarak adanma amacından çok ölünün kişisel eşyaları ya da ölü armağanlarıdır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz., N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, ss. 79-88.

⁴³ Bu metnin ayrıntıları için bkz., LAR II: ss. 94-98, yazıt no. 172-173; Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 233.

⁴⁴ Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1998, s. 233.

⁴⁵ Karmir-Blur yazıtı için bkz. CTU I: s. 572, yazıt no. A12-2 II, satır 3; Armavir yazıtı için bkz. CTU I: s. 574, yazıt no. A12-3, satır 7; Ayanis yazıtı için bkz. Salvini, *a.g.m.*, 2001, ss. 257, 260, ay-susi.section II, satır 9; CTU I: s. 566, no. A12-1 II, satır 9.

⁴⁶ I. M. Diakonoff, "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 21 (1991), s. 14, dipnot 19.

⁴⁷ Diakonoff, *a.g.m.*, 1991, s. 14, dipnot 19.

⁴⁸ Salvini, *a.g.m.*, 2001, s. 260.

⁴⁹ Salvini, *a.g.m.*, 2001, s. 291, CB Ay-39.

Tanrıça Arubani Urartu baş tanrısı Haldi'nin konsortu olup adı Meher Kapısı üzerinde yer alan Urartu panteon listesinde tanrıçaların ilk sırasında yer almaktadır. Bu yazıtta tanrıça Arubani'ye bir inek ve bir koyun kesilmesi bildirilmektedir.⁵⁰ Ayanis'te bulunan bulla üzerinde bahsi geçen kişinin (LÚ D³aruba) tanrıça Arubani'ye ait bir kült işini yürüttüğü belirtilmiştir.⁵¹ Buradan tek bir tanrı-tanrıçaya kendini adayan bir din görevlisi akla gelmektedir.

LÚ.DINGIR: Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında çıkan bir tablette geçmektedir. Tablette ok ve yayların taksimatıyla ilgili ^mur₄-tú-ú LÚ.DINGIR-i-ni “Tanrı'nın adamı Urtu” ifadesi okunmaktadır.⁵² LÚ.DINGIR Sümerogramları, Urartu kaynakları içinde şimdilik sadece bu tablette geçmektedir. Böylece ilk kez bu tableten Urartu'da bir din görevlisinin adının “urtu” olduğunu öğrenmekteyiz.

Görsel Veriler

Urartu yazılı kaynaklarının yanı sıra tasvirli eserleri de (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) din görevlileri hakkında görsel veriler sunmaktadır. Nitekim Urartu tasvirli eserlerinden bazı kemer parçaları, adak levhaları, madalyon, pektoral ve mühürler üzerinde işlenmiş dini konulu sahnelerde kadın ve erkek figürleri yer almaktadır. Söz konusu eserlerde kadın ve erkekler çeşitli dinsel aktiviteleri gerçekleştirirken tasvir edilmişlerdir. Aşağıda öncelikle, dinsel aktivitelerde yer alan kadınlar ve ardından erkek figürleri değerlendirilmiştir.

Kadın: Kadın figürlerini Urartu adak levhaları, bazı kemer parçaları, madalyon ve pektoral üzerinde işlenmiş dini konulu sahnelerde görebilmekteyiz. Söz konusu eserlerde kadın figürleri, tahtta oturan tanrı ya da tanrıça ile aslan üzerinde ayakta betimlenmiş tanrıya dua ederken, olasılıkla merasim için kurban edilecek hayvanlara (keçi veya oğlak) eşlik ederken veya libasyon yaparken betimlenmişlerdir.

Tahtta oturan bir kadına hizmet eden kadın figürlerini bir adak levhası⁵³ ve bir madalyon⁵⁴ üzerinde işlenmiş sahnelerden bilmekteyiz. Seidl; adak levhası üzerindeki sahnenin, kalenin içerisinde bir tapınak tasviri önünde tahtta oturan tanrıça/rahibe? hizmet eden iki kadından oluştuğunu ileri sürmüştür.⁵⁵

⁵⁰ CTU I: s. 126, yazıt no. A 3-1, satır 21.

⁵¹ Salvini, a.g.m., s. 291, CB Ay-39.

⁵² M. Salvini ve O. Belli, “Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 45/2 (2003), s. 150, satır 17-18, translation satır 18-19.

⁵³ Seidl, a.g.e., 2004, s. 191, taf. 65/a.

⁵⁴ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 164, fig. 1.

⁵⁵ Seidl, a.g.e., 2004, s. 191, taf. 65/a.

Sahnedeki kale içinde, kare formlu tapınağın önünde arkalı ve ayakları aslan ayağı biçimli tahtta oturan kadın figürü görülmektedir. Bu figürün bir elinde kâse bulunmaktadır. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen süslemeli ve kemerli bir giysi vardır. Başında kenar kısımları tanrısalik alameti olan adeta ateş kıvılcımlarını andıran şualarla bezenmiş bir örtü söz konusudur. Bu verilerden hareketle tahtta oturan figürün tanrıça olduğu ileri sürülmüştür.⁵⁶ Tahtta oturan kadının karşısında iki kadın figürü daha yer almaktadır. Bunlardan ön taraftaki, ayak bileklerine kadar inen süslemeli ve kemerli bir giysiye sahiptir. Baş kısmında yine ayak bileklerine kadar inen süslemeli bir örtü bulunmaktadır. Soylulara özgü olan bu giyim tarzından yola çıkılarak bunun din görevlisi olduğu önerilmiştir.⁵⁷ Bunun gerisindeki figür diğer iki figürden başının açık olmasıyla ayrıttır. Nitekim bu figür birçok Urartu kemeri üzerindeki hizmetkâr kadınlarla aynı özellikleri sergilemektedir (Çiz. 1). Bu nedenle, bu kadın figürünün de olasılıkla dinsel işleri yürüten bir tapınak hizmetçisi olduğu söylenebilir.

Adak levhasının yanı sıra madalyon üzerindeki sahnede, tahtta oturan bir kadın figürü söz konusudur.⁵⁸ Kadının ayakları tahtın hemen önünde yer alan bir tabure üzerinde durmaktadır. Üzerinde iç içe kare ve püsküllerle bezenmiş ayak bileklerine kadar inen bir giysi mevcuttur. Başında ise yine uçları püsküllü ve üzerinde iç içe kare motifleri bulunan bir başörtüsü vardır. Profilden ve kutsal selamlama pozisyonunda işlenmiştir. Bu figürün hemen karşısında ayakta duran ve dua eder pozisyonda bulunan bir başka kadın figürü bulunmaktadır. Figürün başında ayak bileklerine kadar inen bir başörtüsü, üzerinde ise iç içe kare motifleriyle süslenmiş ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi vardır (Çiz. 2). Burada dikkat çekici olan nokta, tahtta oturan kadın ile karşındaki kadının giysi özellikleri açısından benzer olmasıdır. Elde her ne kadar veri bulunmasa da tahtta oturanın muhtemelen tanrıça, karşısında dua edenin ise soylu sınıfından biri olasılıkla da kraliçe olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda kraliçenin dini ritüellerde dua ederek din görevlisi ya da baş rahibelik görevini üstlenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Ayrıca tanrıların bulunduğu dini sahnelerde de kadın figürlerini görmekteyiz. Nitekim bir adak levhasında⁵⁹ aslan üzerinde ayakta (Çiz. 3) ve bir pektoralde⁶⁰

⁵⁶ R. Çavuşoğlu, K. Işık ve B. Gökce, "Women and Their Status in Urartu: A Critical Review", *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014), s. 252.

⁵⁷ Çavuşoğlu vdd., a.g.m., 2014, s. 252.

⁵⁸ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 164, fig. 1.

⁵⁹ R. Merhav, "Some Observations on Pectorals and Medallions", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, s.176, fig. 17.

⁶⁰ Kellner, a.g.m., 1991c, s. 165, fig. 2.

tahtta oturan tanrı figürleri (Çiz. 4) işlenmiştir. Profilden işlenen tanrı figürlerinin başlarında boynuzlu bir başlık vardır. Kutsal selamlama pozisyonunda olan tanrıların üzerinde püsküllerle süslenmiş bir giysi söz konusudur. Tanrıların hemen karşısında yanında oğlak bulunan ve dua eden bir kadın yer almaktadır. Profilden işlenmiş kadınlar giysi olarak madalyon üzerindeki figürle aynı özellikleri sergilemektedir. Söz konusu eserler üzerindeki bu kadın figürleri tanrıya kurban edilecek hayvanı getiren din görevlileri olmalıdır.

Bunların yanı sıra bir adet adak levhasında⁶¹ üç kadın figürü betimlenmiştir (Çiz. 5). Kadınlardan soldaki ayakta ve oldukça uzun işlenmiştir. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen, iç içe kare motifleriyle bezenmiş, kısa kollu ve belinde kemeri bulunan bir giysi vardır. Başında, beline kadar inen uçları püsküllü ve yüzeyi yine iç içe kare motifleriyle işlenmiş bir başörtüsü bulunmaktadır. Takı olarak bilezik kullanımı görülmektedir. Bunun hemen önünde kendisinden oldukça küçük boyutlu, dua eden iki kadın figürü arka arkaya yer almaktadır. Bu kadınların hemen yanında bir oğlak vardır. Bu sahnede yer alan kadınlar da benzer giysiler giymektedir. Yine bu sahnede ayakta duran kadın figürünün diğer iki kadından daha uzun boyutlu işlenmesinden yola çıkılarak, bunun olasılıkla tanrıça/soylu kadın (?) karşısındakilerin ise din görevlisi kadınlar olduğu belirtilmiştir.⁶²

Yakındoğu'da libasyonun (sıvı kurbanı merasimi) tanrılara sıvı sunma şeklinde yapılan bir tür tapınım olduğu bilinmektedir.⁶³ Çilingiroğlu, Urartu uygarlığında da libasyonun, kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılmış olduğunu önermiştir⁶⁴ Nitekim Urartu eserlerinden bazı kemerler üzerinde libasyon sahneleri betimlenmiştir. Söz konusu sahnelerde kadın figürleri tasvir edilmiştir.⁶⁵ Kemerler üzerinde bulunan panolarda ellerinde genellikle testi olan karşılıklı iki kadın, ortada bulunan geniş ağızlı ve dış yüzeyleri bezemeli bir çömleğe (Çiz. 6/A) ya da boğa başlı bir kazana (Çiz. 6/B) sıvı dökerken işlenmiştir. Başları açık olan kadınların üzerinde ayak bileklerine kadar inen beli kemerli ve çoğunlukla bezeli zaman zaman da sade bir giysi vardır. Libasyonun dinsel boyutu göz önüne alındığında,

⁶¹ E. Rehm, *Kykladern und Alter Orient Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 1997, s. 484, fig. 571, U184.

⁶² Çavuşoğlu vdd., a.g.m., 2014, s. 253.

⁶³ J. Black ve A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: an Illustrated Dictionary*, Published by British Museum Press for the Trustees of the British Museum, London 1992, ss. 117-118.

⁶⁴ Çilingiroğlu, a.g.e., 1997, s. 102.

⁶⁵ Kellner 1991a: taf. 67/256; taf. 68/264-269; taf. 69/269; taf. 71/282; Çavuşoğlu ve Gökce, a.g.m., 2013, çiz. 2/A-B.

bu kadınların da Urartu'da libasyon törenlerini yapan din görevlileri olduğu söylenebilir.

Erkek: Urartu tasvirli eserlerinde (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral) erkekler de din konulu sahnelerde betimlenmiştir. Bilinen örnekler Van/Toprakkale⁶⁶, Karmir-Blur⁶⁷, Ayanis⁶⁸ ve Elaziğ⁶⁹ mühürleri ile iki kemer parçası⁷⁰ üzerinde işlenmiş sahnelerdir.

Van/Toprakkale (Çiz.7) ve Elaziğ (Çiz. 8) mühürlerinde steller önünde hayat ağacı dölleme sahnesi betimlenmiştir. Sahnede bir platform üzerinde üç adet stel ve yine aynı simetride bulunan bir platform üzerinde hayat ağacı işlenmiştir. Hayat ağacı ve stellerin hemen önünde zeminde tek kulplu bir testi yer almaktadır. Testinin gerisinde profilden işlenmiş ayakta ve dua eder pozisyonda bir erkek figürü vardır. Figürün üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan ve çeşitli sembollerle bezenmiş bir giysi mevcuttur. Hayat ağacı önündeki dölleme sahnesini gerçekleştiren erkek figürünün din görevlisi (rahip) olduğu belirtilmiştir.⁷¹

Karmir-Blur mühründe bir kurban sahnesi işlenmiştir. Bir altarn önünde profilden verilmiş kanatlı iki mitolojik yaratıktan biri diğerinin yüzüne bakacak şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu mitolojik yaratıklardan birinin hemen yanında keçi diğerinin yanında ise bakraç bulunmaktadır. Yanında keçi bulunan karışık figürün başında boynuzlu bir başlık yer almaktadır. İki mitolojik yaratık arasında betimlenmiş olan altardan ateş yükselmektedir. Altarn hemen yukarısında yarım ay ve stilize hayat ağacı betimlenmiştir. Bu mitolojik yaratıkların hemen gerisinde başında koni⁷² biçimli bir başlığı olan erkek figürü söz konusudur. Bu erkek figürü

⁶⁶ A. Ayzazian, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley 2006, ss. 997-998.

⁶⁷ Ayzazian, *a.g.t.*, 2006, ss. 771-772.

⁶⁸ E. Abay, "Seals and Sealings", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahimili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, s. 329.

⁶⁹ Baştürk, *a.g.t.*, 2006, lev. XVII/c.

⁷⁰ R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2002, ss. 207-208, kat. no. 52, çiz. no. 52; R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerler/Urartian Belts*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul 2014, lev./pl. XXX/5.

⁷¹ Ayzazian, *a.g.t.*, 2006, ss. 997-998.

⁷² Koni biçimli başlıklara sahip din görevlileri Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur dönemine ait bir adet taş vazo parçası ve bir adet silindir mühür üzerindeki sahneden bilinmektedir (bkz., D. Collon, "Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East", *Priest and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East-the City and its Life, held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22-24, 1996* (Ed. K. Watanabe), Heidelberg: Winter 1999, s. 38, figs. 25-26).

her iki eliyle kutsal hayat ağacını taşımaktadır⁷³ (Çiz. 9). Nitekim eldeki verilerden bu erkek figürünün olasılıkla kült alanına hayat ağacı getirmekle sorumlu olan din görevlisi olabileceği kanaatindeyiz.

Erkek figürlerini kültüsel içerikli ziyafet sahnelerinde de görmekteyiz. Bunun tek örneği Van Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bir kemer parçası üzerindedir. Sahnede profilden verilmiş ve tahtta oturan bir tanrı vardır. Tanrının başında boynuzlu bir başlık bulunmaktadır. Yine tanrı başının etrafını hale şeklinde, uçları lale motifliyle (şua) biten süsler çevirmektedir. Üzerinde ayak bileklerine kadar inen uçları püsküllerle ve üzeri iç içe kare motifleri ile süslenmiş kısa kollu bir tunik vardır. Kutsal selamlama pozisyonunda olan tanrının her iki kol bileğinde bilezik yer almaktadır. Tanrının önünde üzerinde yarım ay şeklinde ekmeğin bulunduğu üç ayaklı sehpa vardır. Tahtta oturan tanrıya karşı başında boynuzlu polosa sahip bir tanrı daha yer almaktadır. Bu tanrı tahtta oturan tanrıya olasılıkla içecek sunmaktadır. Bunun hemen gerisinde üzerinde tek kulplu sürahi ve kâselerin bulunduğu bir üç ayaklı sehpa mevcuttur. Sehpaya yönelmiş ve başları üzerinde güneş diski bulunan iki erkek figürü bulunmaktadır. Erkek figürlerinin üzerinde kısa kollu, ayak bileklerine kadar inen püsküllerle süslenmiş bir giysi vardır⁷⁴ (Çiz. 10). Yine sahnedeki figürler küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Bu da aralarındaki statü farkından kaynaklanmış olmalıdır. Sahnenin dinsel boyutu göz önüne alındığında, burada bulunan iki erkeğin özellikle tanrılara ziyafet temalı konularda hizmet eden din görevlileri olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki dinsel aktivitelerin yanı sıra bir kemer parçası⁷⁵ ve bir mühür⁷⁶ üzerindeki hayat ağacını dölleme sahnesinde erkekler betimlenmiştir. Kemer parçasında işlenmiş sahnede ortada kartuş içinde bir hayat ağacı ve bu ağacın her iki tarafında karşılıklı iki erkek figürü işlenmiştir. Profilden işlenen figürler ayakta betimlenmiştir. Bunların başlarında miğfer, üzerlerinde ise ayak bileklerine kadar inen beli kemerli bir giysi vardır. Figürler bir elinde bakraç diğer elinde kâse tutmaktadır (Çiz. 11). Mühür üzerinde betimlenmiş sahnede de hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı iki erkek figürü tasvir edilmiştir. Ayakta ve profilden işlenmiş figürlerin başında miğfer, üzerlerinde ise ayak bileklerine kadar inen bir giysi var-

⁷³ Mühür üzerinde erkek figürünün elinde taşıdığı hayat ağacının bronz örneği Toprakkale kazılarında ele geçmiştir (bkz. R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (=Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22), Printed in the German Democratic Republic, Berlin 1990, 87, abb. 20/c, taf. 25/1.

⁷⁴ Çavuşoğlu, *a.g.t.*, 2002, ss. 207-208, kat. no. 52, çiz. no. 52.

⁷⁵ Çavuşoğlu, *a.g.e.*, 2014, lev.pl./XXX/5.

⁷⁶ Abay, *a.g.m.*, 2001, s. 329.

dır. Bunlar sol elleriyle uzun dikey bir çubuk tutarken sağ ellerini hayat ağacına yönlendirmişlerdir⁷⁷ (Çiz. 12). Bilindiği üzere Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur'da (M.Ö. 1000-612) kutsal hayat ağacının iki yanında simetrik duran birer kral figürü vardır.⁷⁸ Aynı durumun Urartular için de geçerli olabileceği düşünülebilir. Böylelikle söz konusu kemer parçası ve mühür üzerinde işlenmiş ve dölleme işini gerçekleştiren erkek figürlerinin büyük olasılıkla kral olduğu ve kralın da dini ritüellerde din görevlisi ya da başrahip rolünü üstlendiği düşünülebilir.

Tartışma ve Sonuç

Gerek yazılı verilerden ve gerekse tasvirli eserlerden (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları), Urartu Krallığı'nda kültürel ritüellerde hem kadın hem de erkek din görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları gibi tasvirli eserlerde işlenmiş ve dini ritüellerde görev almış olan kadın ve erkeklerin ritüel esnasında giydikleri kıyafetlerde farklılıklar görülmektedir. Özellikle tahtta oturan kadın ile tanrının karşısında betimlenen kadın figürleri; ayak bileklerine kadar inen, kısa kollu, kemerli, iç içe veya dairelerle bezenmiş süslü elbiseler giyerler. Başları ise ayak bileklerine kadar inen süslemeli bir örtü ile kapatılmıştır. Bunun aksine libasyon sahnesinde işlenmiş kadın figürleri başlarının açık olmasıyla ayırt edicidir. Erkek figürlerine baktığımızda ise açık havada tapınım alanında betimlenmiş olanların başlarında omuzlarına kadar inen bir başlık ya da miğfer, üzerlerinde ayak bileklerine kadar gelen ve bazen çeşitli dinsel sembollerle bezenmiş zaman zaman da sade bir giysi vardır. Bunun aksine dinsel içerikli ziyafet sahnesinde işlenmiş erkek figürlerinin giysi uçları püsküllerle süslenmiş başları ise açıktır. Söz konusu verilerden yola çıkılarak bu giysilerin ritüel esnasında giyilen kıyafetler olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Yeni Assur kralı II. Sargon (M.Ö. 721-705) Urartu kutsal kenti Muşaşir'e (Ardini) yapmış olduğu ünlü 8. sefer (M.Ö. 714) sonucu ele geçirdiği ganimetlere ait listelerde, Urartu ülkesinden alınan giysiler hakkında da bilgi vermektedir. Söz konusu seferde ganimet listeleri içinde Urartu yöneticilerinin giydiği, kenarları “*sibtusu murdû ?*”⁷⁹ ile tutturulan “*9 ayin giysisinin*” bahsi de geçmektedir.⁸⁰ Bu bil-

⁷⁷ Aynı sahnenin benzeri Ayanis'den ele geçmiş bronz miğfer üzerine de kazanmıştır. Bunun için bkz. Z. Derin ve A. Çilingiroğlu, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahimili Eйдuru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001, fig. 13.

⁷⁸ V. Sevin, *Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 35, res. 30, s. 34, res. 29.

⁷⁹ *sibtusu murdû ?* metinde geçtiği şekliyle yazılmıştır.

⁸⁰ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, 97, yazıt no. 173.

gi işığında ayin sırasında din görevlileri tarafından giyilen özel elbiselerin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca betimlemelerden hem kadınların hem de erkeklerin giyim kuşamlarında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durum, Urartularda din görevlileri arasındaki statü farkına işaret olarak görülebilir.

Urartu tasvirli eserleri (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhalar) ve sınırlı sayıdaki yazılı verileri bize din görevlerinin yapmış oldukları işler hakkında bilgiler sunmaktadır. Betimlemelerde kadın din görevlileri kurbanlık hayvan getirirken, tapınırken ya da libasyon yaparken işlenmiştir. Erkek figürleri ise açık hava tapınım alanlarında steller önünde hayat ağacı dölleme sahnesinde dua ederken veya açık hava tapınım alanlarında ritüelin yapıldığı alana hayat ağacını taşıırken resm edilmiştir. Bunların yanı sıra yazılı kaynaklarda tanrıça Arubani'ye ait bir kült işini yürüten, dini ritüeller esnasında dua veya ilahi okuyan, kurban kesen veya sunan din görevlilerinin varlığından da haberdarız. Ayrıca dinsel içerikli bir ziyafet sahnesinde erkek din görevlileri betimlenmiştir. Yine bir yazılı kaynakta tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten din görevlisinin olduğu bilinmektedir. Urartu'da din görevlileri sadece söz konusu bu işleri mi yapıyordu, bunların arasında Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur Krallığı'nda⁸¹ olduğu gibi dini mekânların kapı ve kutsal oda muhafızları yok muydu? Şimdilik eldeki verilerden yola çıkarak bu sorunun çözümüne yönelik yeterli delil yoktur. Ancak Urartu'nun önemli merkezlerinden Ayanis Kalesi'nde Haldi tapınağına kral II. Rusa tarafından armağan edilen ve çoğunlukla üzerlerinde adak yazıtları bulunan kalkan, miğfer, sadak ve mızrak gibi farklı türdeki silahlar tapınak duvarlarına belli bir süre asıldıktan sonra depolara alınmış ve burada saklanmışlardır. Çilingiroğlu, bu armağanların kutsal bir emanet olarak süresiz bir şekilde depolarda kalmış olabileceklerini belirtmiştir.⁸² Ayrıca Çilingiroğlu, depo odalarının sadece tek girişinin olması ve burasının da tapınak avlusunda bulunundan yola çıkarak depolara olasılıkla din görevlileri (rahipler) tarafından denetlenen bir girişin varlığına işaret etmiştir.⁸³ Ayanis Kalesi'ndeki bu veriler bize Yeni Assur Krallığı'nda olduğu gibi Urartu Devleti'nde de tapınak mekânlarını denetleyen kapı ve kutsal oda muhafızlarının olduğunu düşündürmüştür. Söz konusu

⁸¹ F. M. Fales, "People and Professions in Neo-Assyrian Assur", *Assyrien im Wandel der Zeite/XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg, 6-10 Juli 1992*, (Eds. H. Waetzoldt ve H. Hauptmann), Heidelberg Orientverlag, Heidelberg 1997, s. 35.

⁸² A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler", *Muhibe Darga Armağanı*, (Eds. A. Tibet, E. Konyar, T. Tarhan ve A. Colby), Sadberk Hanım Müzesi Yaynevi, İstanbul 2008, s. 190.

⁸³ Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, s. 190.

bütün bu veriler bizi kadın ve erkek din görevlilerinin sadece kültüsel ritüellerde yer almadıklarını, ayrıca bunların bir bölümünün muhtemelen tanrı ve tanrıçaların genel ya da günlük işlerine bakan farklı din görevlileri olabileceği sonucuna da götürmektedir.

Bunların yanı sıra kral ve kraliçenin dini ritüellerdeki rolü neydi? Bu soruyu cevaplamak için kesin veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte özellikle Ayanis susi tapınağı yazıtında dini törenlerde kral II. Rusa'nın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yazıtı göre bazı kurban organları krala sunulmuştur. Bu yazıtın dışında bir madalyon (Çiz. 2), bronz kemer parçası (Çiz. 11) ve mühür (Çiz. 12) üzerinde betimlenen sahneler de olasılıkla kral veya kraliçe olduğunu düşündüğümüz figürlerin dini törenlerdeki rolüne açıklık getirmektedir. Kral olasılıkla hasat zamanı (bağbozumu), tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında gerçekleştirilen dini törenlerin tamamında vardı. Şimdilik kraliçenin bu törenlere eşlik edip etmediğine dair elimizde veri bulunmamaktadır. Ancak birkaç kemer üzerinde sadece kadınların olduğu sahneler betimlenmiştir.⁸⁴ Sadece kadınların bulunduğu bu sahnelerde işlenmiş din temalı konularda muhtemelen kraliçe de katılmış olmalıdır. Tüm bu verilerden Urartularda dini törenlere kral ve kraliçenin iştirak ettiği çıkarımına gidilebilir. Bununla birlikte söz konusu törenlerdeki işlevleri ile ilgili daha çok veriye ihtiyacımız vardır.

Urartularda tapınak ve açık hava tapınım alanlarının olduğu bilinmektedir. Bu durumda söz konusu Urartu tapınım alanlarında din görevlilerine ait iş kollarında bir cinsiyet ayrımı var mıydı? Yazılı kaynaklarda şimdilik her ne kadar bu konuyla ilgili veriler bulunmasa da tasvirli eserlerden (mühürler, kemerler, madalyon, pektoral, adak levhaları) bu konuda bilgiler elde edebilmekteyiz. Nitekim tasvirli eserlerde açık hava tapınım alanlarında yapılan libasyon sahnelerinde kadınları ve yine açık hava tapınım alanlarında steller önünde gerçekleştirilen ritüellerde erkek figürlerini görmekteyiz. Bu veriler bize özellikle açık hava tapınım alanlarında yapılan dini törenlerde bir cinsiyet ayrımının olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bunların yanı sıra tanrıya silah sunusu yapan ve sunu silahlarının depolanması görevini yürüten, ilahi veya dua okuyan, kurban kesme işlerinin ise olasılıkla kadınlardan ziyade erkekler tarafından yapıldığı düşünülebilir. Ayrıca Urartu tapınak alanlarında gerçekleştirilen ritüellerde bir cinsiyet ayrımının olup olmadığına dair elimizde şimdilik veri bulunmamaktadır. Yine de bu durum tapınaklarda iş bölümü açısından bir cinsiyet ayrımının olmadığı anlamına gelmemelidir.

⁸⁴ Kellner, *a.g.e.*, 1991a, taf. 70-71/282.

Bugüne kadar yapılmış olan arkeolojik çalışmalarda, Urartu dönemine ait çok sayıda nekropol ve kaya mezarı tespit edilmiştir. Söz konusu nekropoller ve kaya mezarlarından Urartu toplumunun ölü gömme gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Nitekim ele geçen verilerden ölüne öteki dünyaya yolculuğunda bir takım dini merasimler yapıldığı bilinmektedir. Elde her ne kadar veri bulunmasa da ölü gömme aşamasına muhtemelen din görevlilerinin de katılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Yukarıdaki verilerin yanı sıra Urartu yönetim sisteminde din görevlilerinin yeri hakkında bilgiye sahibiz. Keza son zamanlarda yapılan bilimsel çalışmalar, bunların Urartu sarayı içinde fakat saraydan bağımsız bir ekonomiye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Bunun en güzel örneğini Ayanis Kalesi'nden bilmekteyiz. Söz konusu kalede var olan depo mekânlarının iki farklı insan grubu tarafından kullanılmış olduğu belirtilmiştir. Nitekim dini görevleri olan insanların tapınak ve "aşıhısi"⁸⁵ yapısındaki mallardan, kale yöneticilerinin ise diğer depolarda saklanan mallardan sorumlu oldukları ifade edilmiştir. Yani tapınağa armağan edilen veya tapınak arazilerinden elde edilen malların kale ekonomisiyle doğrudan bir ilişkisinin olmadığı önerilmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak Urartu yönetim sisteminde din görevlilerinin ekonomik açıdan zengin ve bağımsız olduğu önerilmiştir.⁸⁶ Söz konusu verilerden din görevlilerinin ekonomik açıdan zengin oldukları söylenebilir, ancak elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı Çilingiroğlu'nun önerdiği gibi bunların ekonomik olarak krallıktan bağımsız olduklarını söylemek şimdilik zordur.

Bugüne kadar ele geçmiş Urartu yazılı kaynakları din görevlileri hakkında sınırlı da olsa bilgi vermektedir. Ancak yazılı kaynaklardaki en önemli verilerden biri Urartu'da ilk kez bir din görevlisi adının "urtu" olarak geçmiş olmasıdır.

Sonuç olarak, yukarıdaki verilerden Urartu dini yaşamında din görevlilerinin de önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Urartu'da tapınım alanlarında gerçekleştirilen ritüellerde hem kadınlar hem de erkekler aktif bir rol almıştır. Tasvirli eserlerde kadın din görevlileri sunu, tapınma, kurbanlık hayvan getirme, hizmet etme ya da libasyon sahnelerinde; erkek din görevlileri ise hayat ağacı dölleme sahnesinde dua ederken, ziyafet sahnesinde hizmet ederken veya hayat ağacını taşırken resmedilmiştir. Yazıtlarda geçen din görevlilerinin kesin olarak ne iş yap-

⁸⁵ "Aşıhısi" yapısının ne anlama geldiği kesinlik kazanmamış olsa da depo mekanları da olan bir yapı bütününe ifade ettiği belirtilmiştir (bkz., Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, s. 190).

⁸⁶ Çilingiroğlu, a.g.m., 2008, ss. 190-191.

tıklarını bilemiyoruz. Bu durum Urartu dini metnlerinin dilbilimsel açıdan tam olarak çözümlenememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Urartu yazıtlarındaki dini törenlerin anlatımından sadece kurban kesen veya sunan ile silah sunusu yapan din görevlilerin olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Ayrıca kadın ve erkek figürlerin giyim kuşamlarındaki farklılık din görevlileri arasında bir sosyal statü farkının sonucu olarak açıklanabilir. Yine özellikle tasvirli eserler de kadın ve erkek din görevlileri ritüeller sırasında farklı işler yaparken betimlenmiştir. Bu durum, ritüeller sırasında din görevlileri arasında bir iş bölümünün kanıtı olarak değerlendirilebilir. Elde edilen tüm veriler, kadın ve erkek din görevlilerinin Urartu devletinde gerçekleştirilen dini ritüellerde önemli bir katkı sağladığını göstermektedir.

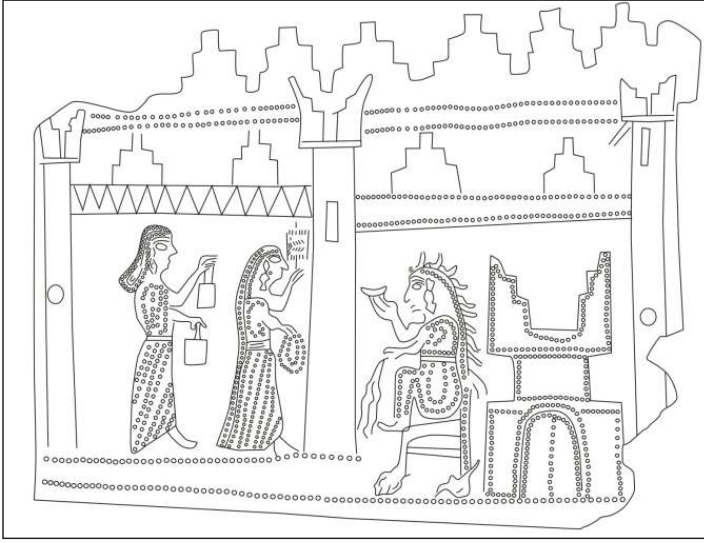
KAYNAKLAR

- Abay, E., “Seals and Sealings”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 321-355, CNR Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- Ayvazian, A., *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley 2006.
- Barnett, R. D., “Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)”, *Iraq* 21/1 (1959), ss. 1-19.
- Baştürk, M. B., *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2006.
- Belli, O., *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.
- Black, J. ve Green, A, Gods, *Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: an Illustrated Dictionary*, Published by British Museum Press for the Trustees of the British Museum, London 1992.
- Burney, C. A., “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies* 16 (1966), ss. 55-111.
- Calmayer, P., “Helmet and Quivers”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 123-133.
- Collon, D., “Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East”, *Priest and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East-the City and its Life, held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22-24, 1996* (Ed. K. Watanabe), Heidelberg: Winter 1999, ss. 17-47.
- Çavuşoğlu, R., *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2002.
- , “Rock-cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank Eastern Turkey”, *Ancient Near Eastern Studies* XL (2003), ss. 135-159.
- , *Urartu Kemerler/Urartian Belts*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Çavuşoğlu, R., ve Gökce B., “Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı”, *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 105-115.

- Çavuşoğlu, R., Işık, K. ve Gökce, B., “Women and Their Status in Urartu: A Critical Review”, *Ancient Near Eastern Studies* 51 (2014), ss. 235-261.
- Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.
- , “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel/Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, (Eds. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul 1998, ss. 229-239.
- , “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, *Refik Duru’ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (Eds. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever), Ege Yayınları, İstanbul 2007, ss.265-271.
- , “Ayanis Kalesi Depo Odaları ile İlgili Bazı Öneriler”, *Muhıbe Darga Armağanı*, (Eds. A. Tibet, E. Konyar, T. Tarhan ve A. Colby), Sadberk Hanım Müzesi Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 187-197.
- Derin, Z. ve Çilingiroğlu, A., “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 155-189, CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- Diakonoff, I. M., “Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 21 (1991), ss. 13-21.
- Fales, F. M., “People and Professions in Neo-Assyrian Assur”, *Assyrien im Wandel der Zeiten/XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg, 6-10 Juli 1992*, (Eds. H. Wactzoldt ve H. Hauptmann), Heidelberger Orientverlag, Heidelberg 1997, ss. 33-41.
- Gökce, B., “Urartularda İnsan Biçimli Metal Heykelcikler”, *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul 2013, ss. 211-217.
- Harutjanyan, N. V.,
KUKN=*Korpus Urartskich Klinoobraznych Nadpisej*, Nacional’naja Akademija Nauk Respubliki Armenii Institut Vostokovedenija, Yerevan 2001.
- Hovhannissian, C., *The Wall-Paintings of Erebuni*, Armenian SSR Academy of Sciences Publishing House, Yerevan 1973.
- Işık, C., “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101 (1986), ss. 1-22.

- Işık, F., “Das Felsgrab von Köseoglu und Totentempel Urartus”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28 (1995), ss. 211-234.
- Kellner, H. J., *Gürtelbleche aus Urartu*, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XII Band 3, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1991a.
- , “Votive Plaques”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss., 286-297.
- , “Personal Adornments”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 164-170.
- König, F. W., *Hchl=Handbuch de Chaldischen Inschriften*, 2 Vols, Biblio Verlag, Graz 1955-57.
- Luckenbill, D. D., *LAR II=Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, The University of Chicago Press, Chicago 1968.
- Melikişvili, G. A., *Die Urartäische Sprache*, Biblical Institute Press, Roma 1971.
- Merhav, R., “Chariot and Horse Fittings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991a, ss. 53-77.
- , “Pairing and Grouping of Chariot and Horse Gear”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991b, ss. 97-113.
- , “Ceremonial Buckets”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991c, ss. 214-225.
- , “Sculpture in the Round”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991d, ss. 274-283.
- , “Some Observations on Pectorals and Medallions”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991e, ss. 173-176.
- , “Cauldrons and Their Stands”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991f, ss. 226-243.
- Özgüç, T., *Altıntepe I Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/Architectural Monuments and Wall Paintings*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966.

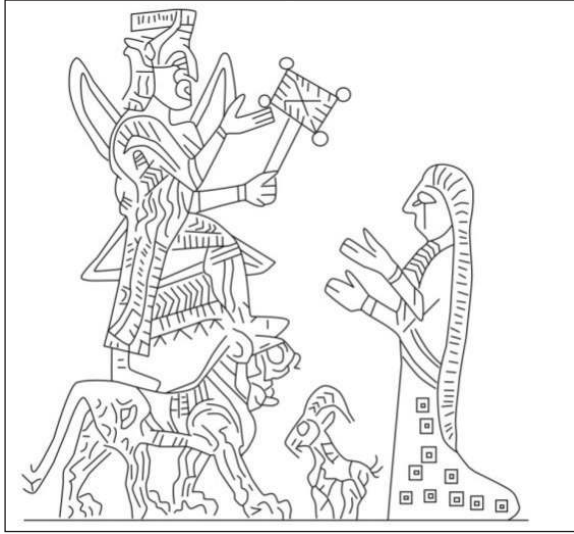
- , Altuntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storerooms and Ivories, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.
- Piotrovskii, B. B., “Urartu Dini”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 (1965), ss. 37-48.
- , *Karmir-Blur*, Al'bom, Leningrad 1970.
- Rehm, E., *Kykladen und Alter Orient Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 1997.
- Salvini, M., “Monumental Stone Inscription”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), ss. 251-271, CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma 2001.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- , CTU I= *Corpus dei testi uratei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi, DocAs VIII/1*; CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma 2008.
- Salvini, M., ve Belli, O., “Two Clay Documents from Upper Anzap Fortress Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 45/2 (2003), ss. 141-152.
- Salvini, Mirjo ve Wegner, İ., *Einführung in die urartäische Sprache*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2014.
- Seidl, U., “Horse Trappings”, *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), The Israel Museum, Jerusalem 1991, ss. 79-96.
- , *Bronzekunst Urartus*, Verlag Philipp Von Zabern-Mainz Am Rhein 2004.
- Sevin, V., *Assur Resim Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- Van Loon, M. N., *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden 1966.
- Wartke, R. B., *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjecten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin* (=Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 22), Printed in the German Democratic Republic, Berlin 1990.

Çizim 1. (Scidl, *a.g.e.*, s. 191, taf. 65/a)

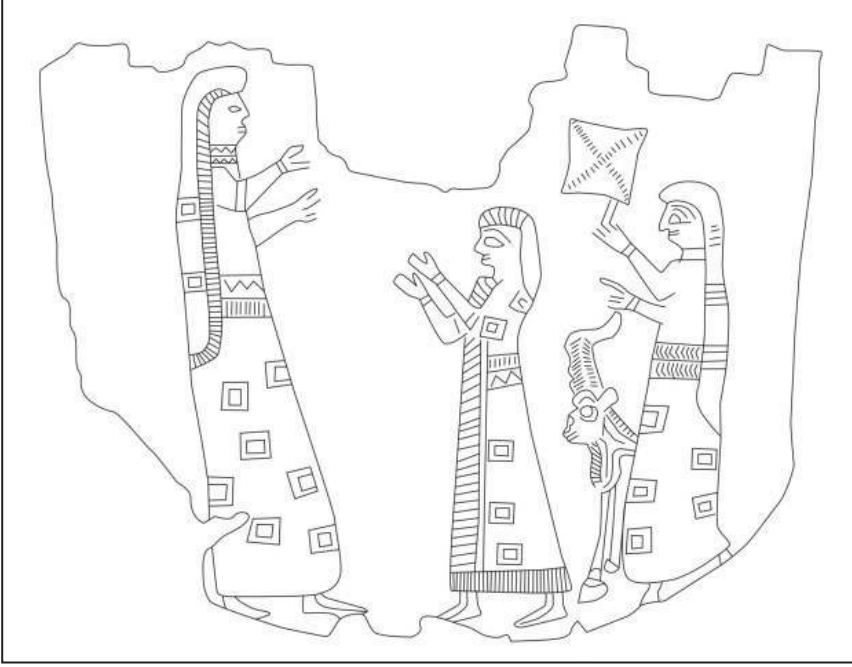
Çizim 2. (Kellner, *a.g.m.*, 1991c, s. 164, fig. 1)

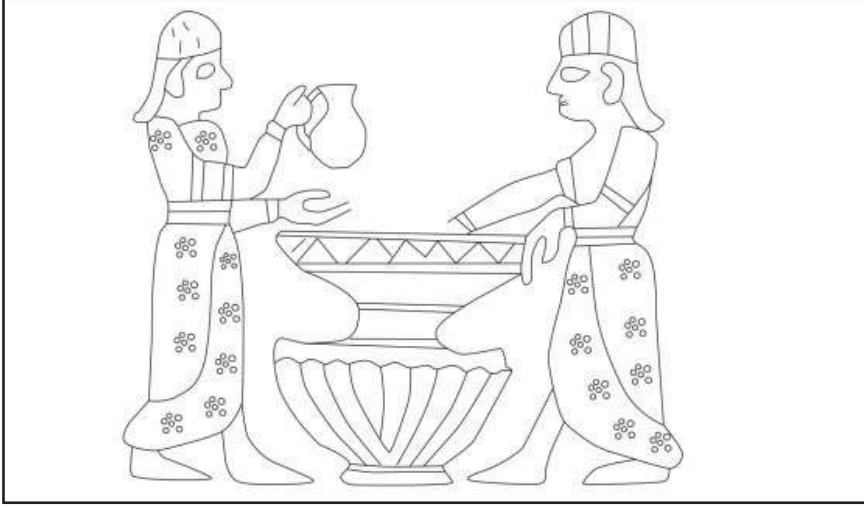
Çizim 3. (Merhav, a.g.m., 1991e, s. 176, fig. 17)

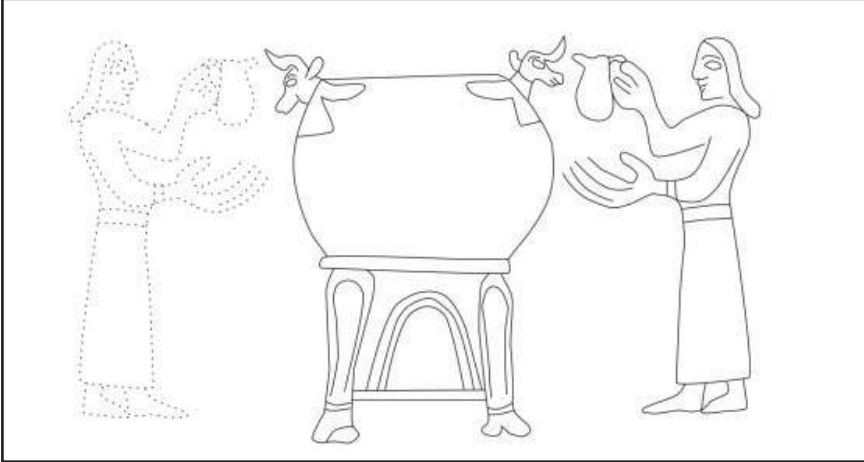
Çizim 4. (Kellner, a.g.m., 1991c, s. 165, fig. 2)

Çizim 5. (Rehm, *a.g.e.*, s. 484, fig. 571)

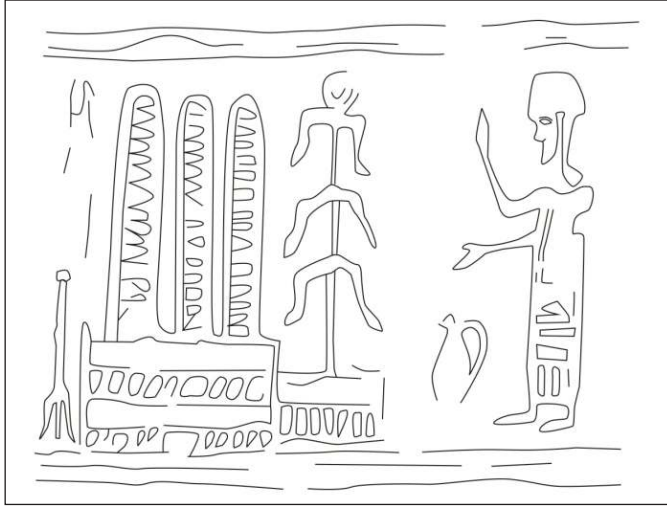

Çizim 6/A. (Merhav 1991f, a.g.m., Fig. 6.2)

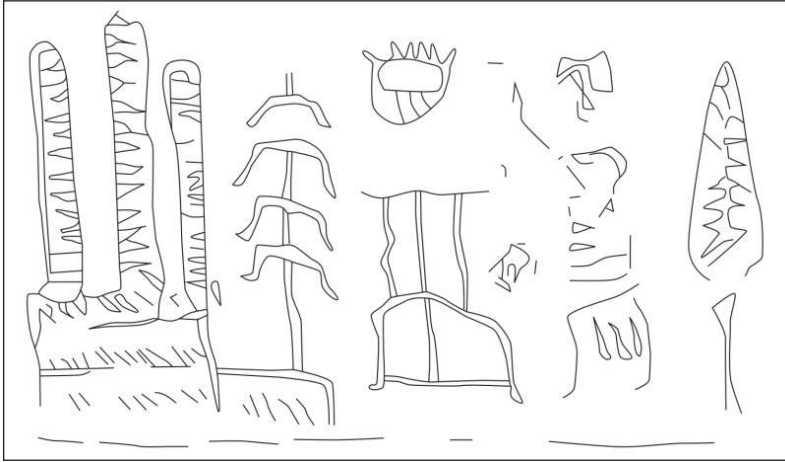

Çizim 6/B. (Çavuşoğlu ve Gökce, a.g.m., s. 111, çiz. 2)

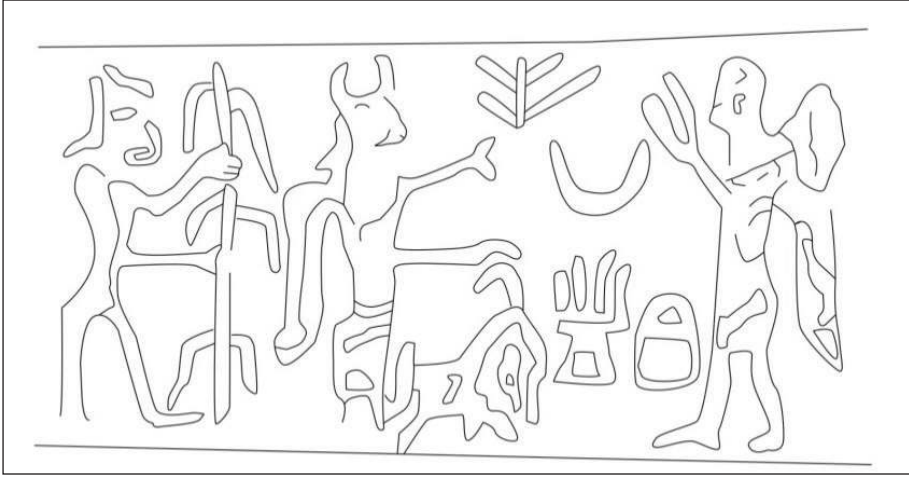

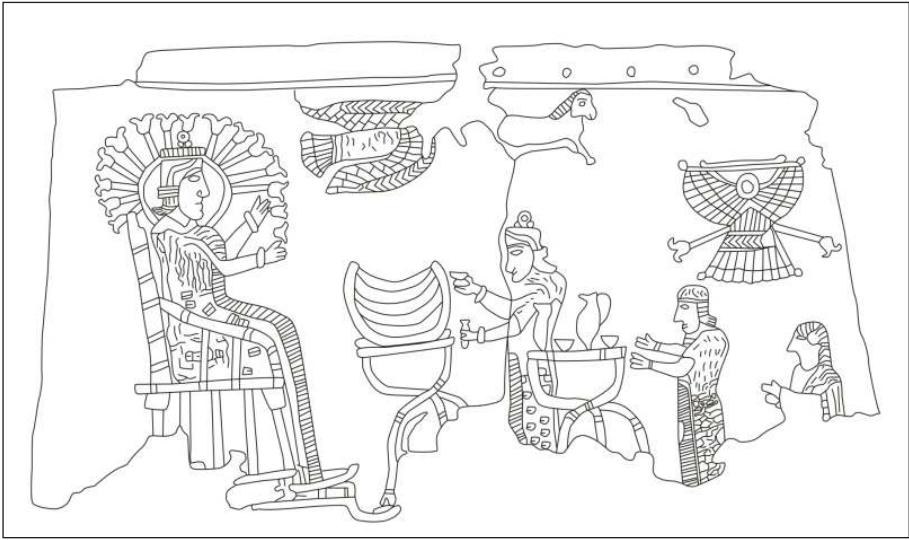
Çizim 7. (Ayvazian, *a.gt.*, ss. 997-998)

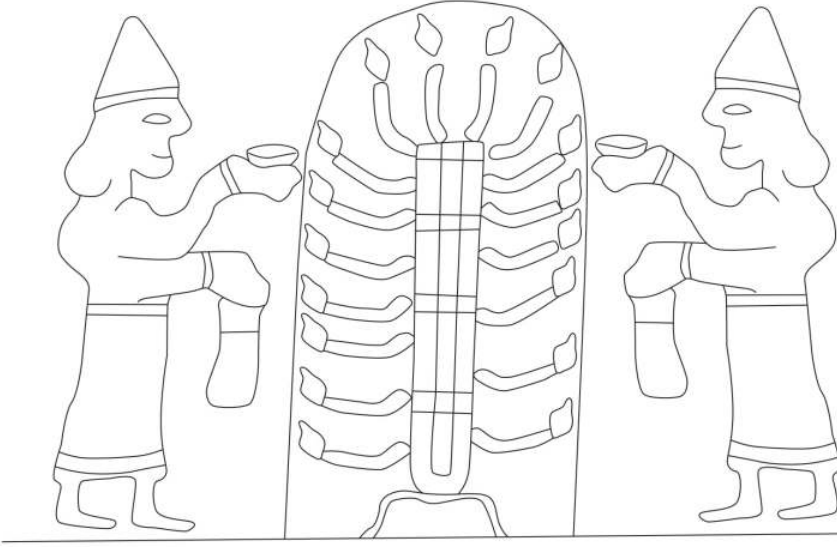
Çizim 8. (Baştürk, *a.gt.*, lev. XVII/c)

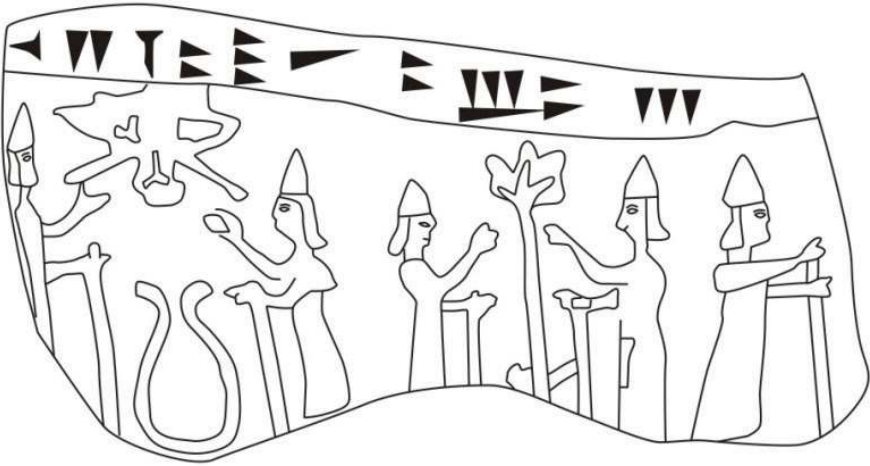
Çizim 9. (Ayvazian, *a.g.t.*, s. 772)

Çizim 10. (Çavuşoğlu, *a.g.t.*, çiz. no. 52)

Çizim 11. (Çavuşoğlu, a.g.e., Lev./pl. XXX/5)

Çizim 12. (Abay, a.g.m., Fig. 7)